

Əlabbasın sosial-psixoloji realizmi

Günel Əskərova

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.
Email: lisey.thtft@mail.ru

Annotasiya. Məqalədə müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi Əlabbasın (Əlabbas Bağirovun) sosial-psixoloji romanlarının üslub xüsusiyyətlərindən söz açılır. Sosial-psixoloji roman müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm yer tutur. Dünya ədəbiyyatında ilk psixoloji romanlar XIX əsrdə realizm məcrasında yaranmış, iki əsrlik inkişafı yolunda modernizmin xüsusiyyətlərini də mənimsəyərək zənginləşmişdir. Müstəqillik dövrü ədəbiyyatında həm realist, həm modernist zəmində romanlar yaranmaqdadır. Məqalədə Əlabbasın sosial-psixoloji romanlarının realizm məcrasında yaranması, yazıçının sosial-psixoloji üslubunun fərqli xüsusiyyətləri araşdırılmış, təhlil və şərh olunmuşdur.

Açar sözlər: sosial-psixoloji roman, sosial-psixoloji realist üslub, Əlabbasın dili, qiyamçı qəhrəmanlar, real prototiplər

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 08.04.2023; qəbul edilib – 19.04.2023

Social-psychological realism of Alabbas

Gunel Askarova

ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi. Azerbaijan.
Email: lisey.thtft@mail.ru

Abstract. The article talks about the stylistic features of social-psychological novels of Alabbas (Alabbas Bagirov), a well-known representative of Azerbaijani literature during the period of independence. The socio-psychological novel takes an important place in the Azerbaijani literature of the period of independence. The first psychological novels in the world literature were created in the XIX century in the direction of realism, and during the two centuries of development, they were enriched by adopting the features of modernism. In the article, the creation of social-psychological novels of Alabbas in the realism channel, different features of the writer's social-psychological style were investigated, analyzed and interpreted.

Keywords: socio-psychological novel, socio-psychological realist style, the language of Alabbas, rebel heroes, real prototypes

Article history: received – 08.04.2023; accepted – 19.04.2023

Giriş / Introduction

Dünya ədəbiyyatında klassik sosial-psixoloji romanlar XIX əsrdə qələmə alınmışdır. Qəhrəmanın xarakteri, daxili-psixoloji dünyası vasitəsilə həm müasirlərinin portretini yaratmaq, həm də cəmiyyətin, ictimai mühitin ümumiləşmiş analizini vermək ilk növbədə XIX əsrin romantik-realist romanlarına xas olmuşdur.

XIX əsrdən keçən zaman ərzində dünyanın dəyişməsi, mürəkkəbləşməsi, sürətli inkişaf templəri roman janrına da təsir göstərmiş, XX əsrin sosial, psixoloji və modern roman təcrübəsi janrın strukturunda özünü göstərmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, XX əsr nəsrinin psixo-analitika, ekzistensializm, neorealizm, magik realizm təcrübəsi sosial-psixoloji janrdan da yan keçməmişdir. Bu baxımdan müstəqillik dövrü ədəbiyyatında sosial psixologizm klassik realist üslubunu saxlamaqla yanaşı, istər-istəməz digər ədəbi təsirlərə də məruz qalmışdır. Belə ki, Səfər Alışarlı, Nəriman Əbdülrəhmanlı, Səyyad Aran, Əlabbas kimi yazıçıların yaradıcılığında sosial-psixoloji roman janrının daha çox klassik tərzinin qorunub-saxlandığını görürüksə, Azad Qaradərəli, Aslan Quliyev, Zahid Sarıtorpaq, Şərif Ağayar kimi yazıçıların romanlarında sosial-psixoloji realizmin modern və postmodern romanın ünsürlərindən bəhrələndikləri müşahidə olunur.

Əsas hissə / Main Part

Əlabbas yaradıcılığından bəhs açan tənqidçi və tədqiqatçılar ilk növbədə yazıçının “qiyamçı” qəhrəmanlarını önə çəkir. Bu cəhət Əlabbasın gerçəklərə baxışı, ictimai və vətəndaşlıq mövqeyi, fəal yazıçı platformasından irəli gəlir, bütövlükdə nasir üslubunun formalaşmasına da təsir göstərir. Ədəbiyyatşünas-tənqidçi Vaqif Yusifli yazır: “Bu yazıçını öz yaşadlarından fərqləndirən bir xüsusiyyəti ilkin olaraq nəzərə çarpdırmaq istəyirəm. Əlabbasın bütün yazılarında – istər hekayə olsun, istərsə roman – üsyankar bir ab-hava var, onun qəhrəmanları daxilən də, həyatı fəaliyyət miqyasında da qiyamçıdırlar, yəni gerçəkliyin neqativ hallarına qarşı son dərəcə dözümsüzdürlər” [11, s.242]. Belə ki, qəhrəmanlarının daxilən narazılığı, üsyankarlığı Əlabbas nəsrinin psixoloji səciyyəsinə, gerçəklərə, neqativlərə reaksiyası isə ideya əsasını, sosial məzmununu müəyyən edir.

Tənqidçi Elnarə Akimova bu sosiallığın həyatdan və ədəbiyyatdan Əlabbas yaradıcılığına sızan dəqiq ünvanını müəyyənləşdirməyə çalışır: “Amma gəlin bir anlığa düşünək: Bütün 60-80-ci illər nəsr elə bu revanşist qəhrəmanın obrazı üzərində gəlişirmi? Burada söz həmin illər Azərbaycan nəsr üçün spesifik olan mühitə uyğunlaşa bilməyən qəhrəman problemindən gedir. Yeni nəsrin yazıçıları psixoloji detallarla bu mühitin antihumanist mövqeyini açmağa xidmət edən çoxlu sayda romanlar, povestlər yazdılar” [1]. Əlabbasın “Köhnə kişi” povestindən başlayaraq bütün qəhrəmanlarının sələflərinin 1960-1980-ci illər nəsrindən gəldiyi, E.Akimova ilə yanaşı, digər müəlliflər tərəfindən də vurğulanır; konkret olaraq Sabir Əhmədlinin “Yamacda nişanə” povestlərindəki üsyankar kənd qəhrəmanlarının adı çəkilir [11]. Buraya İsmayıl Şıxlının Cahandar ağası və İsa Hüseynovun kişi qəhrəmanlarını da artırmaq olar. Tənqidçi Rüstəm Kamal, hətta “Əlabbasın “Köhnə kişi” povestindən aldığı təəssüratı Çingiz Aytmatovun ilk povestlərindən duyduğu təəssüratla” eyniləşdirir [9, s.166].

Tənqidçi Vaqif Yusifli doğru olaraq qeyd edir ki, bu oxşarlıq ədəbi təsirdən daha çox, həyat materialının məntiqindən doğan nəticəyə bənzəyir: “Qiyamçı” romanının qəhrəmanı Bəbirdir. Bu obrazda vaxtilə Azərbaycan nəsrində yaradılmış bir sıra obrazların (Qədir, Laçın və s.) müəyyən ədəbi təsiri olmamış deyil. Ancaq bu, ədəbi təsirdən daha çox, eyni tipli, eyni xarakterli insanların müxtəlif zamanlarda mövcud olmalarıyla bağlıdır. Bu üsyankar insanlar öz mənəvi enerjilərini sərf etməyə vaxt və məqam gözləyirlər, həmin vaxt və məqam gələndə isə doğrudan da onları tanımaq olmur” [11, s.243].

Yazıçı Əlabbas yazdıqlarının və qəhrəmanlarının arxasında real prototiplər durduğunu etiraf edir: “Əgər 79-cu ildə tanınmış bir nəslin ağsaqqalı, tarix elmləri namizədi, əmim İbrahim Bağirov nahaqdan şərhlənib tutulmasaydı, o zamanlar əlimdə olan yazının adı da “Köhnə kişi” olan deyildi... Amma kimsənin gözləmədiyi bir yerdə əmimi yaxalayan o qəzavü-qədər bütün Naxçıvanı ayağa qaldıranda mən də indi adına yaradıcılıq dediyim “qələm-kağızla qurdalanmağı” yarımçıq qoymaq məcburiyyətində qaldım. Atamın, nənəmin, nəslimizin və şəxsən özümün adından üzü Moskvadan beləsinə yazdığım yüzlərlə ərizə, xahiş və məktubu yaradıcılıq bioqrafiyama daxil etmək mümkün olsaydı, məndən gələcək nəsillərə iltimas janrında çox zəngin bir irs yadigar qalardı” [4, s.18].

Göründüyü kimi, bu faktlardan nəinki “Köhnə kişi” povestinin, eləcə də Əlabbasın digər romanlarının mənzərələri də boylanır. Üstəlik, yazıçı üsyankar qəhrəmanlarının hansı həyatı konfliktlərdən nəşət etdiyinə də işarə edir: “Hələ o vaxt, məhkəmə zalının həndəvərində tanımadığım adamlardan eşitdiyim sözdü: Belə insanı tutandan sonra daha nəyə, kimə inanasan?! Qəhr olsun bu cür haqq-ədaləti!” [4, s.19].

Yaxud başqa bir misalda, tədqiqatçı Sabir Bəşirov “Qiyamçı” romanının gerçəklərlə bağlılığından danışarkən yazır: “Yeri gəlmişkən, qeyd edim ki, 50-ci illərin ortalarında Yardımlı rayonundan da onlarla kənd köçürülüb... Yaşlı adamlar dünyasını dəyişəndən sonra əlaqələr o dərəcədə üzülüb ki, bir-birilə yaxın, qohum, hətta eyni tayfadan olan adamlar da vur-tut 50 il ərzində yada çevrilib və demək olar ki, hazırda biri-digərini tanımır. Bu elə özü də bir növ genosid idi – Stalinin məkrli siyasəti nəticəsində insanlar öz kökündən ayrı salınırdı. Kökündən ayrı düşmək, köklə bağlı olmamaq özü də bir fəlakətdir...” [2, s.156].

Beləliklə, Əlabbasın əsərlərinin mövzu-problematikasının da, qəhrəmanlarının da birbaşa həyatdan gəldiyini görürük. Bu, yazıçının realizmini təmin edən başlıca amildir. Əlabbas məhz gördüyü, tanıdığı, örnək aldığı qəhrəmanların mərdliyi, cəmərddliyi ilə yanaşı, ətrafdakı sosial mühitin də bəlalərini qələmə alır. Əlabbasın qəhrəmanları yaşadıkları mühitdə ilk baxışda ziddiyyətli görünür. Tənqidçi Nərgiz Cabbarlı “Köhnə kişi”dən danışarkən göstərir ki: “Ən təzadlı xarakter, əlbəttə ki, Muraddır... Onun müxtəlif məqamlarda zərrə-zərrə, ilmə-ilmə meydana çıxan xarakterik xüsusiyyətləri hər dəfə oxucunu müxtəlif əhvalara, fərqli münasibətlərə kökləyir. Murad gah xəyanətkar kimi nifrət doğurur, gah cəmərd kimi hörmət yaradır, gah qorxaq kimi təəssüf yaşadır, gah da qəhrəman kimi rəğbət oyadır” (3, s. 157-158) Elə “Qiyamçı” romanının qəhrəmanı Təbrizin (Bəbirin) də sevgisi, mübarizəsi, inadı, bir çox hərəkətləri başqalarına başadüşülən görünür. Tənqidçi Vaqif Yusiflinin fikrincə, Bəbir obrazı “Ona görə mükəmməldir ki, bir insan kimi bütün ziddiyyətləri ilə təsvir olunur. Bəbir obrazı statik və donuq, eyni trayektoriya cızan obrazlardan deyil. Getdikcə daxili aləminin dərinlikləri üzə çıxır, necə deyirlər, nəyi varsa, ortaya çıxır” [11, s.244]. “Qaraqovaq çölləri” romanının qəhrəmanı Əfsun isə hamı ilə - kəndliləri ilə də, hökumətlə də, ermənilərlə də, məmurlarla da daimi savaşıdadır; Tehran Əlişanoğlunun qeyd etdiyi kimi, “romanın özündə “psixoloji haçalanma” var; bir daha konflikt əsaslarını yada salsaq: axı bütün ailəsini müharibədə itirmiş insanın qisas-intiqam əhval-ruhiyyəsi bir temp, bir psixoloji; böyük şücaətlər göstərib xəyanətdə suçlanan Qəhrəmanın, yaxud cəmiyyətdə yerini-haqqını tapmayan müharibə veteranının psixoloji ovqatı başqa; ən nəhayət, əsir düşmüş bacı əzabı-müshkülü altda yaşamağın sarsıntıları tamam özgə məxrəclər istəyir...” [7, s.378].

Bütün bu sosial ziddiyyətlərə baxmayaraq, əksinə, Əlabbasın qəhrəmanlarının içində daxili bir harmoniya, aydınlıq var. Zahirən nə qədər “psixoloji haçalanma” müşahidə olunsada, Əlabbasın qəhrəmanlarını xarakterizə edən onların iç bütövlüyü, sabitliyi, özünə-sədaqətidir. Yazıçının üslubunu formalaşdıran və fərqləndirən də başlıca bu amildir, ikiüzlü bir cəmiyyətdə bir üzlü olmaq, sifətini qoruyub saxlamaq vacibdir. Elnarə Akimovanın yazdığı kimi: “Müəllifin üslubu qəhrəmanın fikir və hərəkətlərində, daxili düşüncə və psixologiyalarında açılır, yeni məzmun kəsb edir, yeni ədəbi dəyər qazanır...” [1, s.124]

Doğru olaraq, tədqiqatçıların əksəriyyəti Əlabbas qəhrəmanlarının öz-özülə həmahəngliyini, baş-başlığını təbiətlə, torpaqla, kənd ilkinliyi ilə bağlı olmasında görür. Əlabbasın yaradıcılığını ümumilikdə “kənd nəsrinə” aid edən Nərgiz Cabbarlı göstərir ki, bu nəstdə “insan-təbiət doğmalığı, insandan danışdıqda ona təbiətin bir parçası kimi yanaşılma, qəhrəmanların xarakterində təbiətdən gəlmə sərtlik, yumşaqıq, sadəlik, doğmalığı mövcuddur. Bu cür əsərlərdə qaldırılan problemlərin kənd həyatı, məişəti, güzəranı ilə bağlılığı da üzde idi” (3, s. 154) Rüstəm Kamalın fikrincə, Əlabbasın yaradıcılığında ümumən “Təbiət qəhrəmanların tale obrazına, psixoloji durumuna sinxron verilir” [9, s.167-168].

Buna görədir ki, istər “Köhnə kişi”də, istərsə də “Qiyamçı” və “Qaraqovaq çölləri” romanlarında Əlabbasın qəhrəmanları cəmiyyətdən daha çox təbiətin ağışında özü olur, təbiətdən, torpaqdan güc alıb mübarizəsinə davam edir. “Əlabbas kəndi, insanları, təbiəti səslərdən tanıyır... Adama elə gəlir ki, o, ağacın böyüməsini, adamların baxışlarını eşidir, oxucusunu da bu səslər harmoniyasına daxil edir” [9, s.169]. O da təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılar Əlabbasın nasir üslubundan danışarkən, ümdə iki cəhətə diqqət çəkir: dil və təbiətin təsviri. Və buna dair külli miqdarda misallar verirlər. Sabir Bəşirovun dediyi kimi: “Kənd həyatının, ümumiyyətlə, gerçəkliyin, ayrı-ayrı məqamların çox dəqiq, bəzək-düzəksiz, təbii, ən xırda detallarına qədər təsvirini oxuyanda, heyrətlənməyə bilmirsən. Adama elə gəlir ki, yazıçı elə ömrü boyu kənd həyatı yaşayıb...” [2, s.151].

Halduki Əlabbasın sosial-psixoloji romanlarında bu harmoniyayı, insan-təbiət doğmalığını pozan, psixoloji gərginliyi, parçalanmanı yaradan sosial amildir, ictimai mühitin özüdür. Və bu xətti yazıçının yaradıcılığında getdikcə artan, gərginləşən, kəskinləşən şəkildə görürük. “Köhnə kişi”də Əlabbas sosial mühitin eybəcərliyinə qarşı saf, təmiz sevgi motivini qoyur. “ O sevgi ki, hələ nə yaşa baxır, nə insanın qarşısındakı keçilməz sədlər onu qorxuzur. O, sadəcə, sevgisinə tutunub yola çıxır. Murad və Qaratel kimi” [1, s.122]. Ortada ailə draması olsa da, sevginin saflığı mənəvi ekologiyanın pozulmasına yol vermir, “Kənd təbiətinin və landşaftının təsviri kənd qadınlarının sevgi və tale tarixçəsini anlamağa imkan verir” [9, s.168]. Göstərilədiyi kimi: “Çünki sovet cəmiyyətində baş verən hadisələr anormal bir mühit yaratmışdı; qəhrəmanı bu anormal mühitin tələbləri, psixoloji hücumları əzir, onu da digərləri kimi deformasiya edib ümumi axına qoşmaq istəyirdi... Həmin qəhrəmanlar inqilabçı kimi hərəkət etmir, sadəcə, insan kimi yaşamaq istəyirdilər...” [1, s.125].

“Qiyamçı” romanında qəhrəmanı artıq sevgi də xilas etmək iqtidarında deyildir. Burada problem daha qlobal olub, rejimin ictimai-siyasi mahiyyətini üzə çıxarır. Qəhrəmanı cəmiyyətdə ayrı-ayrı adamlara qarşı yox, bütünlükdə sovet sisteminə qarşı qoyur. Çünki söhbət artıq Vətən, torpaq, yurd kimi mənəvi ekologiyayı təmsil edən amillərdən gedir. Sanki bu yerdə artıq məhz “inqilabçılıq” tələb olunur. Vaqif Yusifli yazır: “Adətən ortaya çox aktual və kəskin problem qoyan romanlar konfliktin gərginliyi ilə seçilir, ziddiyyətlər, qarşıdurmalar bu tipli romanlarda obrazların da qüvvətli, dolğun əks olunmasını tələb edir. Əlabbasın romanında da biz bunun əyani şahidi oluruq. Burada klassik romanlarımızdan gələn güclü bir təsir var” [11, s.243]. Doğrudur, “Bəbirin nə bir gizli, ya açıq təşkilatı, partiyası, nə də silahı...” olmasa da, [2, s.158] Sabir Bəşirovun fikrincə, “qiyamçı” romanda tamamilə özünü doğruldur: “Qiyamçı adı Bəbirin hərəkətləri, etirazları, çoxluğun əleyhinə getməsi mənasında özünü doğruldur. Əvvəldə dediklərimiz də, bədii obraz kimi də, həyatda olan reallıq kimi də Bəbiri kiçiltmir. Bəbir mükəmməl obrazdır...” [2, s.175].

“Qaraqovaq çölləri” romanında hadisələr daha da miqyaslı şəkil alır, qəhrəman problemi bəşəri ekologiyanın pozulması, antihumanist müharibə və insan kontekstində qoyulur. Sovet rejimi artıq yoxsa da, kölgəsi hələ də cəmiyyətin üzərindən çəkilməmişdir: “Elə ab-hava yaratmışınız, Vətən deyəndə, ilk növbədə, adam yalnız evini fikirləşir. İnsanları yalnız o dörd divarın arasını düşünməyə, yalnız onu Vətən bilməyə məcbur eləmişiniz...” [5, s.35]. Yazıçını da, onun qəhrəmanını da varlıq-yoxluq problemi, insanı insan olmağa qoymayan antihumanist müharibə və

onun şərtləndirdiyi ədalətsiz sosial mühit düşündürür. Bütünlükdə romanın ideya-bədii xüsusiyyətlərini təhlil və təqdir edən tənqidçi Vaqif Yusifli sonda qəhrəmanın ölümü ilə barışır. Romanda müəyyən çatışmazlıq da görünür: "...ən böyük çatışmazlıq ondadır ki, Əlabbas qarşı-qarşıya duran qüvvələri çox zaman üz-üzə gətirmir, xüsusilə mənfi qüvvələrin təcəssümü olan obrazları lazımınca tanıtmır. Əsas ağırlığı baş qəhrəmanın üzərinə salır. Mənfiliklər barədə sadəcə danışmaq yox, onları bütün çılpalığı ilə görüb-göstərmək lazımdır. Birinci romanda – "Qiyamçı"da bu var idi, ikincisində çox zəif şəkildə..." [11, s.247]. Məsələn burasındadır ki, "Qiyamçı"dan fərqli olaraq, "Qaraqovaq çölləri"nin təsvir predmeti sovet rejimi deyil, milli cəmiyyətdir; Qarabağ müharibəsinin bu cəmiyyətdə üzə çıxardığı təzadlardır. Sosial-psixoloji roman bu ziddiyyətləri qabartmaq və təcəssüm etdirmək yolu ilə aradan qaldırılmasına təkan verməyə çalışır.

Bu məqamda qəhrəmanın arxasında duran heç də cəmiyyəti təmsil etməyə çalışan məmurlar ordusu yox, ədalətli xalq mövqeyidir. Bu mövqeni ifadə edən yalnız Əlabbasın romanlarındakı işıqlı insanlar, kənd camaatı, xüsusən ziyalı müəllimlər deyil. Ədaləti, xalqın səsini daha çox bu romanlarda qəhrəmanların özləri təmsil edir. Əlabbasın romanları – "qəhrəmanın romanı" strukturunda qurulmuşdur. Məhz buna görə də bütün epik əhatəsinə baxmayaraq, monoloji düşüncə təsiri bağışlayır. Bütün hadisələr, əhvalatlar, süjet və ricətlər qəhrəmanın düşüncəsi, altşüuru, xatirə və yaddaşından, retrospeksiyadan keçib təhkiyəyə düzülür. Bu zaman doğru-düzgün xalq mövqeyini roman qəhrəmanı yalnız ədaləti təmsil etməsi ilə qazanmır, həm də başqalarının da səsini, sözünü, nitqini özündə cəmləşdirdiyi aydın-səlis dili ilə təcəssüm etdirir. Əlabbasın romanları son dərəcə zəngin xalq dili ilə yazılmışdır. Tədqiqatçılar Əlabbasın nəsr üslubunun ən böyük uğurunu yazıçının əsərlərinin dili ilə bağlayırlar.

Əlabbasın yazıçı dili haqqında görkəmli dilçi və ədəbiyyatşünaslar yüksək fikirlər səsləndirmişlər. Professor Tofiq Hacıyev yazır: "Əlabbasın dil üslubu ilk hekayələrindən müəyyənleşib. Sonralar bütün yaradıcılığı boyu göründü ki, o, əsərlərindəki obrazların gerçək həyatdakı mühitinə görə, bu həyatı onlarla birlikdə yaşayıb. Bu mühiti, oradakı insanları yaxşıca öyrənib, bu insanların dil vərdişlərinə yiyələninib. Əlabbas dilini bilmədiyi insanları personaj kimi bədii əsərlərinə gətirmir..." [6, s.127]. Bu cəhət Əlabbasın romanlarında hər bir obrazı təkcə əməlləri ilə deyil, danışığından da tanımağa kömək edir. Bu romanların təhlilindən də görürük ki, Əlabbasın personajları xarakterlərini ilk öncə nitqlərində, danışan kimi ortaya qoyurlar. Ədəbiyyatşünas-tənqidçi Akif Hüseynov bu baxımdan "Qiyamçı" romanına xüsusi önəm verir: "Əlabbasın "Qiyamçı" romanı mənə ilin güclü əsəri təsiri bağışladı. Dil çox canlıdır, odur ki, hadisələr də, xarakterlər də göz önündə canlanır" [8].

"Əlabbas: Sözü köhnə kişisi" monoqrafiyasının müəllifi, fəlsəfə elmləri namizədi Sabir Bəşirov da belə hesab edir ki: "Qiyamçı" romanında diqqəti çəkən, ən əvvəl, əsərin dilidir. Obrazların yaşına, təhsilinə, dünyagörüşünə uyğun təbii, saf, təmiz, canlı xalq dili, kənd danışığı ifadələri çox dəqiqliklə, yerində işlənən, unudulmuş və ya az işlənən sözlər, ifadələr, atalar sözləri və məsəllər rəğbət doğurur" [2, s.150-151]. Ədəbiyyatşünas-tənqidçi Vaqif Yusifli isə hər iki romanın – "Qiyamçı" və "Qaraqovaq çölləri"nin uğurunda bu əsərlərin dilinin mühüm rolu olduğunu qeyd edir: "Amma hər iki romana xas olan bir uğurlu cəhəti qeyd etməyi unutmayaq. Əlabbasın roman dili, təhkiyəvi strukturu yetərincə müvəffəqiyyətlidir. İstər müəllif təhkiyəsi, istərsə də obrazların dili ədəbi dil normalarına tam uyğun gəlir və buraya xalq danışığı dilindən, folklordan axıb gələn isti bir nəfəsi də əlavə etmək olar" [11, s.247].

Ümumən, Əlabbasın yaradıcılığının və sosial-psixoloji romanlarının təhlili göstərir ki, yazıçının dili ayrıca və geniş tədqiq olunmağa layiqdir. Tədqiqatçılar "Əlabbasın orijinal təşbəhləri, həyatı mübaliğələri, dilinin dadı-duzu"ndan də danışır [6, s.128], "Əlabbasın bütün əsərlərində... dil gözəlliyi, fikrin poetik ifadəsinə meyil", "hər bir ifadə və təsvir canlılığı", "ifadədəki orijinallıq"dan da [3, s.164-165] söz acır və onlarla misallar gətirirlər; "Burda həm Naxçıvan ləhcəsinin səs cövhərini, həm də alliterasiyasını eşidir" [9, s.170], eyni zamanda "Nə bir obrazlı ifadə, nə təşbeh,

nə də bənzətmə!” olmadan da nəsr dilindəki “sənət ekstazi”na nümunələr göstərirlər [2, s.181]. Bu fikirlə razılaşmamaq olmaz ki: “Artıq Əlabbas özünəməxsus yazı dili formalaşdırıb. Onun üslubunu təsvirlərdə yığcamlıq, dəqiqlik, az sözlə çox bilgi vermək, sözü məqamında işlətmək və s. səciyyələndirir” [2, s. 180].

Əlabbasın dili və üslubuna dair ayrıca bir tədqiqat – Nazim Muradovun “Köhnə kişi” povestinin linqvistik və üslub özəllikləri” məqaləsi (10) yazıçının romanlarının ideya-bədii xüsusiyyətlərini də izah etməyə kömək edir. Məqalədə müəllif yazıçı dilinin leksik və sintaktik özəlliklərini, son dərəcə orijinal deyim tərzini çoxlu misallarla şərh etməklə yanaşı, bu dilin tarixi köklərinin haradan gəldiyinə də işıq salır. Məlum olur ki, bu dil 1920-1930-cu illərdə və ondan da əvvəlki nəslin işlətdiyi canlı danışq dili – Məmməd Arazın ifadəsilylə “macqal dili”dir. Məmməd Arazın da, Əlabbasın da doğulduğu Nursu kəndindən başqa, tədqiqatçı bu dilə “ilk dəfə Arazın güneyinə ayaq basanda Culfada, Ələmdarda, Mərənddə və Təbrizdə eşitdiyi canlı xalq dilində” də rast gəlmişdir [10, s.128]. O cümlədən göstərir ki, “təkcə Naxçıvanın, Şahbuzun deyil, Salvartının, Qapıcığın arxasındakı Qərbi Azərbaycanda qalan kəndlərimizin, elatlarımızın, obalarımızın milli-mənəvi izlərini də daşıyan bu “macqal dili”nin kiçik bir hissəsini Məmməd Araz şeirdə, Əlabbas isə nəsrə də itib-batmağa qoymadı” [10, s.131].

Əlabbasın romanlarında dədə-babanın danışdığı canlı xalq dili ona görə yaşarıdır ki, yazıçı onu müasirlərinin də yazı dilinə çevirə bilir, məqalədə deyildiyi kimi: “qonşu nəsillər”in dil ziddiyyəti yerinə, onların “dil birliyi”ni, “dil bütünlüyü”nü görürük. Əlabbas öncəki nəsillərin dil vərdişlərini öz əsərinin mərkəzinə yerləşdirir; sələflərin dili vasitəsi ilə xələflərin dilini zənginləşdirir, onları “qarışdırır”, bərişdirir; sələflərinin ruhunu, xələflərinin isə duyğularını oxşayır” [10, s.132].

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, görürük ki, Əlabbasın nəsr dili sosial-psixoloji romanlarında və ümumən də yazıçı üslubunda qəhrəmanlarını, xalq mövqeyini, cəmiyyət durumunu, sosial ədalət çağırışını bir araya gətirə bilir və bu dil hər hansı antihumanist rejimə, ictimai mühitə qarşı etiraz səsi kimi səslənir. Həm də əlamətdardır ki, bir zamanlar repressiyaya uğramış nəsillərin dilinin yenidən bərpası növbəti repressiyalarla mübarizənin mənəvi silahına çevrilir. Bununla da yazıçının sosial-psixoloji romanlarının ideya-məzmun aktuallığı ifadə-üslub mükəmməlliyi ilə tamamlanır.

Yazıçı Əlabbasın sosial-psixoloji realizmi Azərbaycan realizminin yaşarı ənənələrini davam etdirir. Bu həqiqəti Rüstəm Kamalın Əlabbasın yaradıcılığı haqqında gəldiyi qənaət daha doğru əks etdirir: “Mirzə Cəlildən sonra Azərbaycan nəsrinin öz ləyaqət kodeksi və Hippokrat andı var: “Namusla yaz!”. Oxucunun təxəyyülünü zorlama! Onu aldatma! Əlabbas bir yazıçı kimi həmişə bu anda əməl edir...” [9, s.170].

Ədəbiyyat / References

1. Akimova, E. “Köhnə kişi”lərin ölən dünyası // “Ədəbiyyat qəzeti”, 14 mart 2017
2. Bəşirov, S. Əlabbas: Sözü köhnə kişisi. – Bakı: Adiloğlu, 2005.
3. Cabbarlı, N. Dili və üslubu ilə dəyərlə // Əlabbas. Köhnə kişi. – Bakı: Xan, 2017.
4. Əlabbas. Dağların duman çağı. – Bakı: Xan, 2017.
5. Əlabbas. Qaraqovaq çölləri. – Bakı: Adiloğlu, 2010.
6. Əlabbas, Ə. Köhnə kişi. – Bakı: Xan, 2017.
7. Əlişanoğlu, T. Milli nəsrə Azərbaycan obrazı. – Bakı: Elm və təhsil, 2017.
8. Hüseynov, A. “Qiyamçı” romanı haqqında // “Ədəbiyyat qəzeti”, 8 aprel 2005-ci il.
9. Kamal, R. Gecə işığının səsi haqqında mahnı // Əlabbas. Köhnə kişi. – Bakı: Xan, 2017.

10. Muradov, N. “Köhnə kişi” povestinin linqvistik və üslub özəllikləri” məqaləsi // Əlabbas. Köhnə kişi. – Bakı: Xan, 2017.
11. Yusifli, V. Ədəbi həyat. – Bakı: Vektor, 2014.

Социально-психологический реализм Алаббаса

Гюнель Аскерова

Институт литературы НАНА имени Низами Гянджеви. Азербайджан.

Email: lisey.thtft@mail.ru

Резюме. В статье говорится о стилистических особенностях социально-психологических романов известного представителя азербайджанской литературы периода независимости Алаббаса (Алаббаса Багирова). Социально-психологический роман занимает важное место в азербайджанской литературе периода независимости. Первые психологические романы в мировой литературе были созданы в XIX веке в направлении реализма, и в течение двух столетий развития они обогатились, приняв черты модернизма. В литературе периода независимости появились как реалистические, так и модернистские романы. В статье исследовано, проанализировано и осмыслено создание социально-психологических романов Алаббаса в русле реализма, различные черты социально-психологического стиля писателя.

Ключевые слова: социально-психологический роман, стиль социально-психологического реализма, язык Алаббаса, герой-мятежники, реальные прототипы